

УДК 378:147:101

Дискусія в історії філософського пізнання

DISCUSSION IN THE HISTORY OF PHILOSOPHICAL KNOWLEDGE

СТРІЛКО Дмитро – старший викладач кафедри правознавства та фінансів, Полтавський інститут економіки і права Університету «Україна», вул. Монастирська, 6, м. Полтава, 36000, Україна

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-1781-9069>

ПЕРУН Світлана – викладач кафедри філософії та суспільних наук, Полтавський державний медичний університет, вул. Шевченка, 23, м. Полтава, 36000, Україна

ORCID <https://orcid.org/0009-0009-8618-0703>

STRILKO Dmytro – Senior Lecturer of the Department of Law and Finance, Poltava Institute of Economics and Law of the University «Ukraine», 6, Monastyrsk str., Poltava, 36000, Ukraine

PERUN Svitlana – Lecturer at the Department of Philosophy and Social Sciences, Poltava State Medical University, 23, Shevchenko str., Poltava, 36000, Ukraine

Анотація. Стаття присвячена вивченню дискусії в історії філософського пізнання. Проаналізовано підходи до проблеми дискусії найбільших філософів: Сократа, Аристотеля, Канта, Гегеля та ін. Визначено особливості дискурсу в Античності, у Середні віки та в Новий час. Встановлено, що важливою причиною розвитку дискусії є той факт, що античні мислителі вже почали усвідомлювати внутрішній діалектичний характер матеріальних, природних, суспільних процесів і явищ. Філософія більше, ніж будь-яка інша галузь знання, потребує дискусії. Де немає свободи дискусії, там немає і справжньої філософії. У суперечці народжується істина. Навпевно, немає іншої такої загальновідомої аксіоми, як ця. Але немає й іншої людської діяльності, щодо якої робилися б настільки діаметрально протилежні оцінки. Одні називали суперечку своєю долею, своєю стихією, інші уникали її. Кант, Галілей відчували задоволення від боротьби думок. Ньютон, Дарвін ухилялися від суперечок та полеміки, вважаючи, що, крім витрати часу та поганого настрою вони ні до чого не призводять. Але й ті й інші прагнули істини. Для з'ясування істини необхідне дослідження обох позицій, потрібна дискусія, якою користуються не противники, а співрозмовники і всі прагнуть не перемоги, а дійти до згоди, до взаєморозуміння, через аналіз та синтез думок, до єдності поглядів на проблему. Отже, дискусія, діалог, діалектична бесіда, швидше, приведуть до істини (або до єдиної мети), ніж суперечка, насичена емоційними перешкодами, темпераментними випадами, бажанням уразити противника, завдати йому удару болючіше і будь-яким шляхом відстояти свою думку. І чим лютіше розпал пристрастей, чим впертіші супротивники, що переконують у своїх поглядах, тим далі вони відходять від істини. У ході дискусії виробляються нетрадиційні підходи до вирішення складних проблем, виносяться конкретні практичні пропозиції, робляться узагальнення, оцінюються висунуті ініціативи. Дискусії пробуджують у людях активність, зацікавленість, підвищують взаємну вимогливість, самокритичність, посилюють контроль за виконанням конкретних рішень. У статті розглянуті деякі головні філософські дискусії, бесіди, диспути, у ході яких стикалися різні погляди та точки зору.

Ключові слова: дискусія з історії пізнання, філософська дискусія, метод пізнання, діалог, софісти, бесіда.

Summary. The article is devoted to the study of the debate in the history of philosophical knowledge. The approaches to the problem of the discussion of the greatest philosophers: Socrates, Aristotle, Kant, Hegel, etc. are analyzed. The features of discourse in antiquity, the Middle Ages, and modern times have been determined. It is established that an important reason for the development of the discussion is the fact that ancient thinkers already began to realize the internal dialectical nature of material, natural, social processes and phenomena. Philosophy, more than any other field of knowledge, needs debate. Where there is no freedom of discussion, there is no true philosophy. Truth is born in controversy. There is probably no other axiom as universally known as this one. But there is no other human activity to which such diametrically opposite evaluations would be applied. Some called the dispute their fate, their element, others avoided it. Kant and Galileo felt pleasure in the struggle of ideas. Newton and Darwin shied away from disputes and polemics, believing that, apart from wasting time and bad mood, they lead to nothing. But both of them sought the truth. In order to find out the truth, it is necessary to study both positions, we need a discussion that communicates not opponents, but interlocutors, and everyone strives not to win, but to reach an agreement, to mutual understanding, through the analysis and synthesis of opinions, to the unity of views on the problem. Therefore, a discussion, a dialogue, a dialectical conversation will lead to the truth (or to a single goal) faster than a dispute saturated with emotional obstacles, temperamental outbursts, the desire to offend the opponent, to strike him more painfully and to defend his opinion by any means. And the fiercer the heat of passions, the more stubborn opponents who convince in their views, the further they depart from the truth. In the course of the discussion, non-traditional approaches to solving complex problems are developed, specific practical proposals and generalizations are made, and proposed initiatives are evaluated. Discussions awaken people's activity and interest, increase mutual demands, self-criticism, strengthen control over the implementation of specific decisions. The article examines some of the main philosophical discussions, conversations, debates during which different views and points of view collided.

Key words: discussion on the history of knowledge, philosophical discussion, method of knowledge, dialogue, sophists, conversation.

Вступ. Філософія – це стала дискусія, в якій потрібно брати участь. Щоб вступити в дискусію, потрібно опанувати аргументи висловлені в минулому. Будь-яка людина може вступити в дискусію, але їй потрібно довідатися про що дискутували учасники та які аргументи вони висловлювали до неї.

Дискусія направлена на обговорення актуальних питань, проблем, які є складними та неоднозначними, з яких існують різні точки зору, які іноді є суперечливими. Дискусією забезпечується пошук істини шляхом співставлення різних думок, точок зору, створюються умови для відкритого висловлювання позицій, ідей. Саме філософія вчить міркувати та думати.

Аналіз останніх досліджень. Останні дослідження і публікації переконливо демонструють, що чимало вітчизняних науковців зацікавлені даною проблемою та займали-

ся вивченням дискусії (Н. Джава, Л. Коростильова, Т. Мясойд, Ж. Хайдарова, П. Підкасистий, О. Пометун та ін.). На їхню думку, дискусія є спільною, активною роботою, особливою колективною формою співробітництва всіх учасників групи, де підвищується розумова діяльність, зникає тривожність та сором'язливість [6, с. 475]. Дискусія – це метод обговорення та вирішення спірних питань. Нині вона є однією з найважливіших форм освітньої діяльності, що стимулює ініціативність здобувачів освіти, їх мислення. Не секрет, що досить велика кількість фахівців при формуванні своїх програм користуються працями античних філософів, які стояли біля витоків створення відомих з давніх часів правових і політичних доктрин.

Мета статті. Осмислити феномен дискусії як інструменту пошуку істини шляхом співставлення різних думок та точок зору видатних філософів.

Виклад основного матеріалу. Пошук та утвердження істини через дискусію і діалог характерний для культури давніх цивілізацій. Велике значення надавалося вмінню конкурувати і відстоювати свої позиції в Стародавній Греції. Існує навіть особлива галузь пізнання – діалектика, предметом якої є мистецтво ведення діалогу, суперечки, бесіди. Згідно з більшістю джерел з історії філософії, першими, хто використав діалог, були Зенон Елейський і Протагор Абдерський. Зенон розробляє метод ведення суперечок, ставлячи питання співрозмовнику, він же розробляє список софістичних питань. У суперечках можна завести опонента в глухий кут, коли він буде змушений визнати, що його аргументи є абсурдними. Основна полемічна аргументація була розвинена ним у відомих доказах або «апорії», таких як «Дихотомія», «Ахілл і черепаха», «Стріла», «Стадіон», «Загальний доказ». На думку Зенона, апорії свідчать про те, що раціональне представлення руху призводить до формально-логічних протиріч і тим самим спростовує його «істинність» [5, с. 43].

Софісти, а серед них і Протагор, почали тлумачити діалектику як мистецтво бесіди, аргументації. Протагор вчив, що про будь-який предмет можна щось стверджувати, і те ж саме можна заперечувати. На думку софістів, у кожному твердженні є зерно істини, і потрібно лише знати, як це зробити. Єдиної абсолютної істини не існує, а є лише сукупність обґрунтованих думок, будь-яка істина відносна: «Людина є міра всіх речей». Гносеологічними передумовами дискусій і виникнення різних, часом суперечливих, поглядів Протагор вважав різницю в життєвому досвіді суб'єктів пізнання, складність і різноманітність об'єктів пізнання, суперечливий характер розвитку явищ і ходу пізнання, а також суб'єктивні характеристики органів почуттів і соціальну обумовленість процесу пізнання [9, с. 58]. Слово «софіст», що походить від давньогрецького «софос» – «мудрець», згодом, у результаті односторонньої критики софістів з боку Платона, набуває негативного сенсу. Тому необхідно відрізнити античних софістів від сучасних. «Характерним для особистості античної софістики від сучасних софістів було застосування в ній гнучкості понять як суб'єктивно, так і об'єктивно» [9, с. 136].

На відміну від софістів, Сократ вважав метою філософської аргументації пошук і встановлення абсолютної істини. Уявляючи себе людиною, яка нічого не знає, але прагне пізнати, Сократ, ставлячи запитання, підводив свого співрозмовника до думки, що він теж не дає істинних знань, хоча вважав себе обізнаною людиною [2, с. 37].

Думка Сократа внутрішньо діалогічна, вона знаходиться в стані постійної суперечки з самим собою. У своїх діалогах Сократ поставив важливе для науки питання – точність формулювання наукових понять і визначень – і розробив метод вирішення цього питання. Проблема точності наукової термінології набуває особливого значення в період становлення і розвитку нових теоретичних поглядів, розвитку нової наукової термінології, щоб забезпечити чітке розуміння нових наукових понять. Діалоги Сократа, на відміну від наукових дискусій Середньовіччя, спрямовані проти спроб догматизувати чийсь ідеї та особистості.

Філософський діалог був основним способом викладання в Академії Платона, а також основною формою його філософських творів. У своїх ранніх діалогах Платон висунув положення про те, що одна і та ж ідея не може заперечувати себе в тому ж сенсі, в якому вона стверджує себе. Вона не може бути логічно суперечливою. У той же час філософ стверджує, що істина не уникне лише тоді, коли ми почнемо не тільки з припущення, що щось існує, і розглянемо висновки, які з цього випливають, але й з припущення, що цього не існує. Все це можна об'єднати в діалозі. Платон вважає істинними два суперечливі твердження: по-перше,

протилежності переходять одна в одну, а по-друге, жодна протилежність не переходить в іншу. Перше стосується матеріального світу, де кордони стираються матеріальними інтересами людей, а друге – для світу ідеального істинного буття. Платон усуває протиріччя, вказуючи на різні сфери застосування суперечливих тверджень [7, с. 43].

Аристотель зробив великий внесок у розробку законів і правил ведення публічних дискурсів і діалогів. Значною мірою цій проблемі присвячені його праці «Аналітики», «Категорії», «Риторика», «Топіка». Особливий інтерес представляє восьма книга «Топіки», яка цілком присвячена проблемам діалектичних дискусій, діалектиці, мистецтву правильного міркування «за» і «проти», що веде до пізнання істини. Таким чином, Аристотель розрізняє діалектичні бесіди і софістичні суперечки. Для перших характерні чвари, для останніх – це словесна боротьба, перемога за будь-яку ціну. Розглядаючи проблеми суперечки, Аристотель вказує на необхідність уточнення понять і визначень, а також висновку. Дослідження Аристотелем проблем диспуту привело його до відкриття основних законів формальної логіки: закону тотожності, закону суперечності і закону виключення третього. «Неможливо, щоб одна і та ж річ в один і той же час була і не була притаманна одній і тій же речі в одному і тому ж відношенні» [1, с. 125]. Згідно Аристотелю, діалектика за допомогою загальних логічних методів наукового мислення, повинна виявляти протиріччя в мисленні для того, щоб їх подолати.

У той час, коли грецька традиція розглядає аргументацію насамперед як спосіб виявлення істини, римська традиція розглядає її як засіб соціальної комунікації. Мистецтво діалектики тут підпорядковане мистецтву риторики. У своїх «Трьох трактатах про ораторське мистецтво» знаменитий римський оратор Цицерон відзначив зв'язок діалектики з риторикою. Уже понад дві тисячі років літературна спадщина Цицерона привертає увагу представників різних галузей гуманітаристики [11, с. 148].

Більшість філософських і риторичних творів Цицерона були написані у формі діалогу. Промови оратора мали полемічний характер із запропонованим опонентом. Цицерон виходить з трьох основних цілей ораторського мистецтва: навчати, захоплювати і спонукати. Перше – обов'язок оратора, друге – запорака популярності, третє – умова успіху. Тому будь-який професіонал, який бажає стати оратором, тобто навчати інших відстоювати свою позицію в суперечці, повинен бути всебічно розвинутою людиною. Етика також є найкориснішою для оратора. Оратор повинен розмістити аудиторію разом з ним, викласти суть справи, встановити спірне питання, зміцнити свою позицію, спростувати думку опонента.

Середньовіччя характеризується появою перших університетів спочатку в Іспанії, а потім в Італії, Франції та Англії. Однією з основних форм навчання в них є диспути і наукові дискусії. Для пересічного вченого істина дається, санкціонується, освячується. Потрібно тільки навчитися її розпізнавати, утверджуватися в ній (божественним шляхом).

Якщо в наш час учений – це той, хто досліджує, то вчений у середні віки – це той, хто знає про істинні знання. І тому це не вчений, а вчена людина. Дискусія стає мистецтвом міркування і переконання. *Questio dispu – tata* (питання для обговорення) – основа регулярного виховного диспуту, вигадана для того, щоб навчити сприйняттю сенсу. Міркування про незаперечне, обговорення «необговорюваного» – суть середньовічних дискусій. Такі ідеологічні ярлики як «сретик», лайка, лексика «тілесного дна» категорично заборонялися суворими інструкціями. Середньовічні дискусії – це «текстові дискусії», дискусії, засновані на консенсусі. Сильний вплив середньовічної християнської ідеології на філософію і науку стимулював дискусію як засіб громадської боротьби з інакомисленням. І саме

це принципово відрізняє середньовічні дискусії від античних. Головною темою середньовічних дискусій була полеміка між віруючим і скептиком (натуралістом, античним філософом), ортодоксом та еретиком тощо [10, с. 62].

Першою частиною дискусії було обґрунтування «початку» («так»); друга – спростування їх («ні»); третя – зіткнення «так» і «ні» з подальшим тріумфом «так». Пізніше ця методика була поширена і на галузь наукових досліджень. Будь-яка науково-філософська праця повинна була ґрунтуватися на ідеях християнської ідеології і підтверджувати її. Таке втручання ідеології в наукове і філософське пізнання світу можна зустріти в будь-якому суспільстві, де вплив ідеології стає тотальним. Галілео Галілей рішуче заперечував проти участі Святого Письма у наукових суперечках. Він писав: «Я думаю, що було б розумно, якби ніхто собі цього не дозволив вдатися до Святого Письма й якимось чином змусити його підтвердити той чи інший науковий висновок, який згодом, в результаті спостережень і незаперечних аргументів, можливо, доведеться змінити на протилежне» [3, с. 15]. У «Діалозі про дві системи світу – Птолемеєву і Коперникову» Галілей не просто представляє полеміку Саґредо, Сальвіаті та Сімплічіо як прихильників різних наукових поглядів. За допомогою міркувань Сальвіаті Галілей показує, що для того, щоб критика була успішною, необхідно вміти розуміти позицію опонента краще, ніж самого себе. Іншими словами, по-справжньому наукова дискусія передбачає внутрішнє діалогічне мислення, вільне від ідеологічної упередженості.

У XVII–XIX століттях наука і природознавство поступово стали провідною формою суспільної свідомості, а головним критерієм істини був досвід. Тому головна полеміка йде вже не між природознавцями, а між вченим і природою (Фейєрбах). Висуваючи свою концепцію, вчений намагається одночасно зрозуміти ідеї, які природа «підказує» йому в досвіді. Таким чином, діалог і дискусія стають неодмінною функцією наукової аналітичної думки. У цьому внутрішньому діалозі є два суб'єкти: один «мислить для себе», а інший «мислить для об'єкта пізнання» як розумовий опонент. Логіка їх взаємин – головна тема німецької класичної філософії.

При вивченні ролі дискусії в структурі розвитку знань можна виділити два основних напрямки. Перший, ґносеологічний, з'явився у XVIII–XIX століттях у формі наукового вчення, досягнувши свого розквіту до XIX століття в працях Канта, Фіхте і Гегеля. Він включає в себе вивчення законів формальної логіки і особливо логіки розвитку знань («діалогіка», «наука про науку», «критика розуму», «наука про логіку»). Пізніше, після робіт Гегеля, логіку розвитку стали називати «діалектичною». Другий, комунікативний, розглядає диспут, дискусію, суперечку з точки зору їх належного ведення. Саме в цьому сенсі термін «діалектика» вживається у XVIII–XIX століттях.

В «Евристичній діалектиці» Шопенгауер визначає це поняття як мистецтво сперечатися, причому сперечатися таким чином, щоб залишатися правим. Зі свого боку, Кант визначає діалектику як «софістичне мистецтво спорадизму» [4, с. 163] з псевдооб'єктивними висновками.

На думку Канта, «мислити за об'єкт пізнання» означає, що процес пізнання є синтезом категорій нашої свідомості й емпіричних даних досвіду. Рід розуму породжує форму знання про природу. У своїх працях «Логіка» та «Критика чистого розуму» Кант описує систему категорій розуму і розуміння. Як тільки розум ставить трансцендентні питання (про душу, Бога, про себе), тобто про «речі-в-собі», він відразу впадає в протиріччя [9, с. 9].

Фіхте намагається подолати непізнаваність кантівської «речі-в-собі», протиріччя антиномій чистого розуму. Для нього «суб'єкт, який мислить для себе» – це «Я», а «суб'єкт мислення

для об'єкта пізнання» – це «не Я». У праці «Науковчення» Фіхте пише: «Отже, в одному судженні заперечується те, що заперечується в іншому. Отже, ця реальність і заперечення руйнують один одного і разом не повинні бути взаємно знищені, а об'єднані обмеженням або визначенням» [13, с. 114].

Гегель не тільки об'єднує «Я» і «Не – Я» в діяльності Світового духу, але і робить процес і результат об'єднання самостійним елементом діалектичної тріади. Для Гегеля обмежитися діалогом між розумом і його окремими природними проєкціями означало б перетворити процес пізнання в «безглузду нескінченність», в якій кінцеве і нескінченне не пов'язані один з одним. Справжня нескінченність завжди повинна містити закритість. При цьому важливо відзначити, що це не так. Така повнота проявляється в діяльності (відносин «людина – природа») і в діалозі (відносин «Світовий дух – людина»). Із потреби в діалозі Світовий дух, одержимий Абсолютною ідеєю істинного самопізнання, створює суб'єктивний дух людини і об'єктивний дух суспільства, що історично розвивається. Але це діалог не правди і брехні, а правди та іншої правди. Це і є «удар розуму» – діалогічний спосіб розвитку знань всередині себе [9, с. 27].

Вивчення процесу філософського пізнання в Німеччині в XVIII–XIX століттях приводить до висновку, що не абстрактний розвиток категорій як таких, а реальні філософські суперечки, дискусії стали джерелом філософської думки. Дискусія стала основою багатьох робіт Гердера. Полеміка про початок існування в певній мірі привела Канта до створення «Критики чистого розуму», в якій ця проблема вирішується дуалістично. У свою чергу, критика Канта викликає жваву дискусію. Найвидатнішим критиком Канта був Гердер. На основі кантівської «Критики чистого розуму» Гердер написав свою «Метакритику критики чистого розуму», на кантівську «Критику здатності судження» – Калліґону і на трактат Канта «До вічного миру» він написав свою працю під однойменною назвою. Все «Науковчення» Фіхте пронизане розумовим діалогом і полемікою з Кантом, прагненням довести до досконалості критику Канта. Твори Шеллінґа наповнені дискусією з Кантом, полемікою з Фіхте, Гегелем. Цікаво, що більшість дискусій передувало початкове захоплення опонента теорією, що піддається критиці. Гегель навіть написав твір на захист філософських ідей Шеллінґа. У полеміці з гегелівським панлогізмом ряд цікавих ідей сформулювали Шлегель і Шлейєрмахер, брати Гумбольдт [9, с. 21].

Можливо, саме ця атмосфера полеміки, а може, особисте невизнання або власна песимістична філософія стали причиною того, що саме Шопенгауер створив один із перших творів про методи ведення диспуту. На думку Шопенгауера, егоїстична природа людини характеризується пристрастю до суперечки, а під час суперечки – прагненням до перемоги, а не до істини. Причому, як правило, заздалегідь невідомо, хто правий, чия позиція більш вірна. Шопенгауер назвав свою працю «Евристичною діалектикою» за аналогією з використанням цих термінів Платоном і Аристотелем. Евристична діалектика визначається як мистецтво сперечатися, щоб залишатися правим. Шопенгауер називає евристичну діалектику «мистецтвом духовного фехтування», яке вчить помічати і парировати нечесні прийоми і методи в суперечці. «Наукова діалектика в нашому розумінні цього слова, – пише він, – має головне завдання – зібрати ці нечесні прийоми, що використовуються в суперечках, і проаналізувати їх так, щоб у разі серйозної суперечки вони могли бути негайно замінені і знищені» [12, с. 429]. Шопенгауер розглядає тридцять вісім таких прийомів. На закінчення він пише: «Суперечка як зіткнення розумів, у всякому разі, часто буває корисною для обох сторін, приводячи до виправлення власних думок і породжуючи нові погляди.

Але і ті, й інші повинні бути приблизно однаково освіченими і розумними. Якщо комусь із сперечальників не вистачає знань, він не розуміє всього. Якщо йому не вистачає розуму, то гнів, що виникає при цьому, веде його до нечесних методів і хитрощів і, нарешті, до хамства» [12, с. 415].

Але найбільш повним і цікавим, на наш погляд, є твір С. Поварніна «Диспут. Про теорію і практику спору». На початку ХХ століття логік С. Поварнін спробував створити особливу «логіку відносин». Суть її полягає в тому, що в кожному судженні встановлюються якісь відносини між включеними в нього поняттями, тобто судження, що ділиться на три частини: суб'єкт судження, відношення й об'єкт судження. Ця теорія розвинена в його праці «Логіка. Загальна доктрина доказування». Опрацювання проблеми теорії і практики спору можна назвати практичним застосуванням цієї логіки. С. Поварнін аналізує необхідні умови виникнення спору, систему доказів і спростувань у спорі; розглядає психологічні прийоми і софізми із зазначенням заходів боротьби з ними; розробляє типологію спору; затверджує правила ведення спору, вказуючи на обов'язковий логічний такт і повагу до чужих переконань. «Треба ясно усвідомлювати, – пише він, – що людське знання створюється і розвивається в надзвичайно складному процесі боротьби думок, переконань і переконань. Те, у що ми особисто віримо, є лише частиною протидіючих сил, із взаємодії яких виростає велична споруда людської культури» [8, с. 15].

Висновки. Таким чином, філософи домоглися важливих результатів у вивченні дискусій. Діалектична бесіда розглядалася як спосіб пошуку і розкриття істини шляхом з'ясування розуміння і визначень, правильної постановки запитань і ведення дискусій. Розроблено етичні та психологічні правила ведення спорів. Досліджено різницю між діалектичними бесідами та софістичними диспутами. Праці античних мислителів заклали основи подальшого вивчення гносеологічних і логічних причин виникнення та існування різних, часом суперечливих, поглядів на один і той же предмет. Водночас в античний період сформувався і вивчався такий вид дискусії, як монолог – дискусія, що є передумовою успішного проведення будь-якого іншого виду дискусії.

На відміну від Античності, яка ґрунтувалася на розбіжностях, дискусії Середньовіччя були дискусіями, заснованими на згоді, де істина відома, потрібно лише переконатися в ній, раціонально довести, досліджуючи і спростовуючи протилежне.

Вивчення дискусій щодо практичної реалізації, об'єктивності та маркування суперечливості людського мислення та пізнання призвело до становлення формальної логіки як науки, а діалектики як методу. Але, маючи за одне з джерел свого походження дискусії, публічні диспути, логіка і діалектика згодом практично втратили інтерес до свого теоретичного осмислення і наукового дослідження.

Список використаних джерел

1. Аристотель. Метафізика. Видавництво «Фоліо», Харків, 2020. 300 с.
2. Беспалов І. О. Сократ – його філософія та діалогічний метод. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Теорія культури і філософія науки*. 2019. Вип. 59. С. 34–40.
3. Галілео Галілей. Діалог про дві найголовніші системи світу. Київ: Рипол Класик, 2018. 918 с.
4. Іммануїл Кант. Твори в 6 томах, вид. 1963–1966, в бібліотечі Теологіка. URL: <https://theologica.pp.ua/subjects/author/%D0%9A%D0%B0%D0%BD%D1%82,%20%D0%98%D0%BC%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D1%83%D0%B8%D0%BB> (дата звернення: 14.11.2023).
5. Ігор Захара. Лекції з історії філософії. Львів: Видавництво ЛБА, 1997. 398 с.
6. Муравська С. М. Дискусія як один із інтерактивних методів навчання англійського мовлення майбутніх авіафахівців. *Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*: зб. наук. праць. Вип. 16 / [редкол: Ж. В. Колоїз (відп. ред.), П. І. Білоусенко, А. З. Брацькі та ін.]. Кривий Ріг: ФОП Маринченко С. В., 2017. С. 473–480.
7. Платон. Діалоги. Харків: Фоліо, 2022. 352 с.
8. Поварнін С. І. Спір. Про теорію і практику спору. *Voprosy filosofii*. 1990. № 3. С. 5–121.
9. Толстов В. М., Толстов І. В. Німецька класична філософія: Конспект лекцій. Харків: УкрДАЗТ, 2010. 41 с.
10. Філософія: навч. посібник / Ю. М. Вільчинський, Л. В. Северин-Мрачківська, О. Б. Гасвська та ін. Київ: КНЕУ, 2019. 368 с.
11. Чорнобай О. Феномен Цицерона: теорія і практика риторичної аргументації. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2017. № 865. С. 147–154.
12. Шопенгауер А. Еристична діалектика. Логіка і риторика. Мультимедійне видавництво Стрельбицького, 2015. С. 410–439.
13. Johann Gottlieb Fichte. Die Wissenschaftslehre. Zweiter Vortrag im Jahre 1804 vom 16. April bis 8. Juni. Herausgegeben von Reinhard Lauth und Peter K. Schneider und Joachim Widmann Philosophische Bibliothek 284. 1986. Gereinigte Fassung, XXX, 313 Seiten.

References

1. Aristotle (2020). *Metafizyka* [Metaphysics]. Kharkiv, Folio [in Ukrainian].
2. Беспалов І. О. (2019). Socrates – his philosophy and dialogical method [Socrates – his philosophy and dialogical method]. Bulletin of Kharkiv National University named after V. N. Karazin. Series: Theory of culture and philosophy of science – Bulletin of Kharkiv National University named after V. N. Karazin. Series: Theory of culture and philosophy of science, 59, 34–40 [in Ukrainian].
3. Halileo Haliley (2018). *Dialoh pro dvi nayholovnishy systemy svitu* [A dialogue about the two most important systems in the world]. Kyiv, Rypol Klasyk [in Ukrainian].
4. Immanuyil Kant. *Tvory v 6 tomakh, vyd. 1963–1966, v bibliotetsi Teolohika* [Works in 6 volumes, ed. 1963–1966, in the library of Theology]. URL: <https://theologica.pp.ua/subjects/author/%D0%9A%D0%B0%D0%BD%D1%82,%20%D0%98%D0%BC%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D1%83%D0%B8%D0%BB> (accessed: 14.11.2023) [in Ukrainian].
5. Ihor Zakhara. (1997). *Lectures on the history of philosophy* [Lectures on the history of philosophy]. Lviv: LBA Publishing House [in Ukrainian].
6. Muravska S. M. (2017). *Dyskusiia yak odyin iz interaktyvnykh metodiv navchannia anhliiskoho movlennia maibutnykh aviafakhivtsiv* [Discussion as one of the interactive methods of teaching English speaking to future aviation specialists]. *Naukovyi visnyk Kryvorizkoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu*: zb. nauk. Prats Vyp. 16 / [redkol: Zh. V. Koloiz (vidp. red.), P. I. Bilousenko, A. Z. Bratski ta in.]. Kryvyi Rih: FOP Marynchenko S. V. – Scientific Bulletin of Kryvorizka State Pedagogical University: coll. of science works Vol. 16. Kryvyi Rih: FOP Marynchenko S. V., 473–480 [in Ukrainian].
7. Platon (2022). *Dialohy* [Dialogues]. Kharkiv, Folio [in Ukrainian].
8. Povarnin S. I. (1990). *Spir. Pro teoriyu i praktiku sporu* [Spier. About the theory and practice of dispute]. *Voprosy filosofii*, 3, 5–121 [in Ukrainian].
9. Tolstov V. M., Tolstov I. V. (2010). *German classical philosophy* [German classical philosophy]. Synopsis of lectures. Kharkiv: UkrDAZT [in Ukrainian].
10. *Philosophy* [Philosophy]: education. manual / Yu. M. Vilchynskiy, L. V. Severyn-Mrachkovska, O. B. Gaevska and others (2019). Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
11. Chornobay O. (2017). *Fenomen Tsytsersona: teoriya i praktyka rytorychnoy arhumentatsiyi* [The phenomenon of Cicero: theory and practice of rhetorical argumentation]. *Visnyk Natsional'noho universytetu «L'viv's'ka politekhnika»*. Seriya: Yurydychni nauky – Bulletin of the Lviv Polytechnic National University. Series: Legal Sciences, 865, 147–154 [in Ukrainian].
12. Schopenhauer A. (2015). *Erystychna dialektyka. Lohika i rytoryka* [Eristic dialectic. Logic and rhetoric]. Mul'tymediynе vydavnytstvo Strel'byts'koho – Strelbytsky Multimedia Publishing House [in Ukrainian].
13. Johann Gottlieb Fichte (1986). *The teaching of science. Second lecture in 1804 from April 16th to June 8th*. Edited by Reinhard Lauth and Peter K. Schneider and Joachim Widmann Philosophical Library 284. Cleaned version, XXX, 313 pages.